

ROBERT SPAEMANN

Vége az újkornak?

(II. rész)

II. A modernitás válsága

A modern civilizációt csaknem kezdettől fogva árnyként kíséri a modernitáskritika, a tudománykritika és a civilizációkritika. Újra és újra kétségessé vált sokak számára, hogy „a természettől való függetlenedés”, az egyre inkább merő objektummá alakított természet feletti uralom egyet jelent-e az ember felszabadításával. E kételyek azonban nem módosították a dolgok menetét. A következőkben fontos annak tisztázása, hogy az újkori tudomány lényegében redukcionista. Amíg a tudomány a világban való létünk egészét tekintve korlátok közé szorított, addig nem jelentkeznek káros következményei. Amikor azonban a tudomány a való világ tulajdonképpeni igazságává, az „ontosz on” kinyilatkoztatójává válik, és a kor tudata a tudománytól nyeri el paradigmaticus formáját, akkor a végbemenő valóságvesztés révén mélyreható torzulat támad az emberben. Ezt a valóságvesztést az olyan filozófusok, mint Leibniz, Kant, Fichte, Hegel, Husserl, Heidegger, akárcsak Wittgenstein, mindig is érzékelték. De csak napjainkban beszélhetünk a tudományossággal félmjelzett tudat általános válságáról. A szcientizmus mellett a fő érv eddig az ember természet feletti uralmának növekedése, az egyre sokrétűbb és kiterjedtebb hatalma volt. A fejlődést végigkísérő kultúrkritika érvei: a természet feletti uralom növekedése mindig az emberek feletti uralom növekedését is jelenti; az ember végül az anonim tudomány pusztá objektumává alacsonyodik; a szükségletek tudományos kielégítése végsősoron a szükségletek tudományos manipulálására vezet (a kielégítésükre hivatott eszközökhöz való hozzáidomulás révén); az antropomorfizmus tiltása magát az embert is antropomorfizmussá változtatja. Ezek az érvek azonban hatástalanok maradtak. Csak az ökológiai tudat felébredése tette először kérdésessé a modernitás tervét; a természet feletti növekvő uralommal önkényesen eltárgyasítani a természetet. Ekkor válik először mérhetővé a haladás ára a természet károsodásában és kifejezhetővé az önfenntartás, valamint a szükségletkielégítés kategóriáival. A természet feletti uralom kiterjesztése elérte végső határait. Az a benyomásunk, hogy a világ anyagi gazdagságából már jóideje nem a kamatok, hanem a tőke felélése folyik. Ez az érzés kétségessé teszi, hogy a haladás eszméjével társulhat-e egyáltalán bármiféle remény.

A ipari országok egy főre eső energia- és nyersanyagfogyasztása élősködő, ugyanis ez az állapot — minden emberre kivetítve — nem egyeztethető össze az emberiség életfeltételeivel. Ezzel egyúttal tarthatatlannak bizonyult a marxi utópia is, hogy az igazságossághoz a fölösleg felé történő fejlődés útján juthatunk el. Ám ez az utópia egyúttal a modernitás tervének legtisztább képlete is, s így az utópiával együtt az egyes számban álló, általános fejlődés gondolata is halott; a világegész jobbra és magasabbra vezető fejlődésének gondolata a múlté. Helyébe a többes számban álló haladások kerültek. Ezeket külön-külön kell latra vetni, figyelembe véve az esetleges visszalépést, a más tekintetben beállott rosszabbodást.

Mindenekelőtt azt a gondolatot kell elvetni, hogy a jobbitás és rosszabbodás paraméterei is mozgásban vannak, s ezt a mozgást a magasabb irányába tartó fejlődésként kell értékelni. Ez a gondolat egyébként is logikai képtelenség. Egy mozgást ugyanis csak akkor minősíthetünk kedvező irányú mozgásnak, ha van olyan mérték, amelyhez képest viszonyítható a változás, és maga a mérték nincs mozgásban. Ezért aztán ott, ahol ma az egyetemes haladás, az egyetemes fejlődés gondolatát hirdetik, valójában

nem a magasabb irányába törő fejlődésről van szó, hanem a feltartóztathatatlanság közelítő végzetéről.

A „tudás hatalom”, vagy akár a kíváncsiság, a nyers tudásvágy érve helyébe már jöideje ilyesfajta rezignált érvek léptek: „Tekintettel a nemzetközi versenyre, nem mondhatunk le a kutatásról ezen a területen.” Vagy: „A tudás elé még sohasem sikerült gátat emelni, és ez még akkor is kilátástalan, ha ma esetleg kívánatos lenne.”

Ezek a jelek arra mutatnak, hogy a tudat általunk modernnek félmjelzett alapvonásai elmúlóban vannak. A modernitás eszmélődésünk tárgyává vált; már nem az a forma, melyben felöle gondolkodunk. Ezt a modern tudat utóbb említett négy ismérve alapján szeretném megvilágítani.

1. Az ökológiai tudatosság növekedésével nyilvánvalóvá vált, hogy az eltárgyasított természet fölötti uralom olyan összefüggésrendszerbe ágyazódik, mely az uralom szubjektumát és objektumát összeköti egymással. E tapasztalat elvi alapjait, az eltárgyasítás határait már mintegy félszáz éve feltárták, méghozzá a fizikában, abban a tudományban, mely az eltárgyasítás folyamatában döntő szerepet játszott. Ez a felfedezés Heisenberg nevéhez fűződik. Hasonló felfedezések történtek más területeken is, például az orvostudományban. Meghatározott betegségtünetek pontszerű elszigetelése esetén a „materialista” orvostudomány eredményei továbbra is vitathatatlannak és felülmúlhatatlannak bizonyulnak. Ez a gyógyászat a szervi és a pszichikus szférák szigorú szétválasztásán alapul, az egyes mozzanatok szigorú elszigetelésén és a gyógyszerek oly módon történő tesztelésén, melynek során a páciens hitét, továbbá az orvos-beteg viszonyt gondosan kirekesztik. Egy ideje azonban terjed annak belátása, hogy a különféle mozzanatok elszigetelése olyan absztrakció, mely kárára van a gyógyításnak. Ezért a holisztikus, egészben látó szemléletmódok kerülnek előtérbe. A pszichoszomatikus orvoslás kimutatta a szervi és a pszichikus betegségek kölcsönös összefüggését; a kémiai gyógymódok mellékhatásait a jó orvos-beteg kapcsolat vitathatatlan gyógyhatásával vetette össze, melynek fennállása esetén olykor más, kevésbé agresszív terápiák is meglepő eredményre vezetnek. Lassanként kezdjük az egészséget is holisztikusan érteni, a „megbetegedni-nem-tudást” mint betegséglehetőséget felfogni; erőteljesebben kezdjük érzékelni az ember egészének jóérzését — nem kizárva az öngyilkossági mutatókat az egészségügyi statisztikából. Végül pedig a modern gyógyászat költségeit sem tekintjük már teljesen távolesó területnek, hanem az egészség jelenségének holisztikus szemléletébe vonjuk bele. A világegészségügyi szervezet egészség-meghatározása egyértelműen mutatja az eltávolodást a gondolkodás egyoldalúan „objektivistá” alapállításától.

A természet fölötti uralom ugyanakkor zsarnoki és agresszív módon tovább folyik korunkban. Még soha nem öltött oly méreteket a természetes növény- és állatfajoknak a technikai civilizáció révén történő végérvényes kipusztítása, mint manapság. Még soha nem vetettek alá a legkínzóbb szenvedéseknek oly mérhetetlenül sok állatot kísérleti célból, módszeresen. A pusztító fegyverzetek fejlesztése még soha nem volt ilyen mérvű. Az erőszakos bánásmód az emberérettel megfelel a természet többi részével való erőszakos bánásmódnak. Az alábbi példák ugyan eltérő minőségűek, de az, ahogy a megsemmisítőtáborok tömeggyilkosai, vagy a KZ-orvosok eltárgyasították az embert; a kínzások tudományos tökéletessége, az abortusz szabaddá tétele, az emberélet erőszakos meghosszabbítása, és végül, újabban az emberi időalakzatnak a mesterséges megtermékenyítéssel történő szétrombolása mind a fokozódásra utalnak. Egyidejűleg azonban növekszik az ellenérzés; annak tudatosítása, hogy itt már rég túllépték azt a határt, amit emberinek szokásos nevezni.

Évtizedekkel ezelőtt a természet mindenfajta kizsákmányolására még a Genézis „Vessétek uralmatok alá a földet!” mondatával kerestek igazolást a teológusok. Amikor II. János Pál pápa első enciklikájában azt írta: „A Teremtő akarata volt, hogy az ember a természet ura és megfontolt, bölcs őrzője legyen, és ne kizsákmányolóként, gátlástalan

pusztítóként lépjen fel vele szemben”, akkor az a belátás jutott kifejezésre, hogy a természet feletti uralom újkori formája inkább e küldetés paródiáját jelenti.

Ma sokan azért fognak össze a természeti fajok megóvása érdekében, mert e fajok léte e bolygó örökségének része, s ezért felelősséggel tartozunk. Az emberek azért szövetkeznek, hogy megakadályozzák az állatoknak pusztá nyersanyaggá történő lealacsonyítását. Az emberi méltóság fogalmának fontossá válását az ember újkori eltárgyiasításával szemben kibontakozó mozgalom kifejeződésének kell tekintenünk. Sokan ráeszmélnék a minden emberi ethosz alapjára, az „aidosz”-ra, a tiszteletre, amely mindennemű ethosz alapja. Feléled az a magatartás, amely létezni hagyja a dolgokat. Feléled a tisztelet az előtt, ami van; egyre többen ráeszmélnék annak az ígéretnek a jelentőségére, amely a szelídeknek juttatja a földet. Új megközelítésben látszik a születés, a halál és a sors. Új ethosza alakult ki a szolidaritásnak.

A valóság holisztikus szemléletére vezető fordulat azonban más lehetőségeket is magában rejt. Ahelyett, hogy a beláthatatlan következményekkel járó emberi cselekvéseket korlátoznák, hogy visszatérnének a kisebb, áttekinthetőbb méretekhez; hogy újfajta megfontoltság terjedne el: a lemondás a megcsinálhatóról, ami talán a történelem során először jelentkezik követelményként, emberek olyan gondolatokra is juthatnak a jelenlegi helyzetben, hogy egyre átfogóbb, holisztikus tervezéssel, a világ totális igazgatásával vegyenek ellenőrzés alá minden lehetséges következményt. Így például a világegészségügyi szervezet említett egészség-fogalma — a „teljes fizikai, pszichikai és szociális jóérzés”, melyben az egészség hozzávetőlegesen a görög eudaimoniával esik egybe — annak legitimálására szolgál, hogy az orvos mondjon le sajátos ethoszáról — a politikai felelősség egész rendszere javára. Ezáltal ugyanis az orvos a holisztikus politikai rendszer funkcionáriusává válik. Ebben a felfogásban az egyes embercsoportok sajátos hivatásotoksa a központilag tervezett manipuláció tárgyává válnék — olyan politikai csoportosulások kezében, melyek mindenfajta törvényen, mindennemű átfogó emberi köteleken kívül állnak. Ha mégis rendelkeznek valamiféle ethosszal, az nem egyéb, mint az egyetemes utilitarizmus, a világ egészére érvényes optimalizáló program. Még egyáltalán nem eléggé gondolkodtunk el azon, hogy a német nyelvterületen éppen a katolikus morálteológusok — feladva a teljes hagyomány sajátos összetevőit — ezt az ethoszt kezdték tanítani, és ezzel a modernitás megkésett beteljesítőivé váltak.

2. Hasonlóképpen ellentmondásos a homogenizált tapasztalatfogalom válsága. A tapasztalatnak az ellenőrzött kísérletre történő redukálása akkor fejeződött be, amikor e redukció révén teljesen tervezetlen tapasztalatokra kezdtünk szert tenni. A kísérlet ugyan ellenőrizhető és ismételhető, de az, ami a világ egészéről a tudományos világkép uralma alatt végbemegy, sem nem ellenőrizhető, sem nem megismételhető történés. A kifürkészhetetlen sors jegyét viseli, vagyis a szó eredeti értelmében vett „tapasztalattal” van dolgunk; nem kísérleti tapasztalattal, hanem a kísérleti gondolkodás tapasztalatával. Ez pedig egy másik lehetőséget jelent: Wittgenstein szerint a világ mint „behatárolt egész” a misztikus tapasztalat tárgya. A tudományos világalalom vezetett benünket a behatárolt egészként megtapasztalt világ élményére.

Terjed annak belátása, hogy a redukált és homogenizált újkori tapasztalat a „tapasztalt emberek” vezérlete és minden különösebb felkészülés nélkül vezet erre a tapasztalatra. A kísérleti-tudományos tapasztalatok viszonylagossá válása a tapasztalatfajták anarchiájára vezetett; olyan anarchiára, melyet a tudományteoretikus Feyerabend hirdet. A „tudattágító” drogok iránt megnyilvánuló érdeklődés, a mindenfajta tapasztalat érvényesítésére irányuló készség, az elmebaj fogalmának viszonylagossá nyilvánítása Michel Foucault által; a kora újkorban üldözött boszorkányok rehabilitálása, valamint az a gyanú, hogy a boszorkányüldözések során a valóság kezelésének modern férfias-racionalista eljárásait terjesztették ki — mindezek éppen ennek a racionalitásfajtának a válságát jelzik.

Az eredmény ebben az esetben is ellentmondásos és nyitott. A tapasztalatnak tekintett különféle személyes magatartásmódok merőben anarchikus egymásmellettsége a demokratikus társadalmakban talán a tudományos racionalitás átmeneti megrendülésére vezet. E racionalitást azonban végsősoron nem szünteti meg, sőt éppenséggel megszilárdítja. A hagyományostól eltérő tapasztalati eljárásokat művelő, különféle szegletekben berendezkedő kultúrákat végsősoron racionális igazgatás alá vetik, sőt manipulálják és irányítják. A tudományos racionalitás nyitottá válik az ilyen tapasztalatok iránt, melyeket a tudomány ezúton remél a fennhatósága alá vonni. Mint ismeretes, éppen a Szovjetunióban nagy a parapszichológia kutatása és hasznosítása iránt megnyilvánuló érdeklődés.

Ebben a küzdelemben mindig a modernitással szembeni lázadás húzza a rövidebbet. Sőt ez a lázadás éppen a modernitást erősítheti, akárcsak a különféle ifjúsági tiltakozó mozgalmak és különféle alternatív kultúrák, melyek gyorsan piacosításra kerülnek és a rendszer részévé válnak. A modernitás meghaladása csendes és kevésbé feltűnő formákat fog ölteni. Valóban nem homogenizálható az, hogy a világot egészként tapasztaljuk meg, minden embert saját egyediségében, minden helyzetet egyedülálló jelentőségében és egyszerűségében, az univerzumot önmagában. Ezt a tapasztalatot *nem lehet fölcserélni* a tudomány alapjául szolgáló megismételhető és egymásra hasonlítható tapasztalatokkal. Azokkal nem áll ellentétben, de azok alapján egyáltalán nem értelmezhető, azok fennhatósága alól kivonja magát. A tapasztalat teljességét felölelő fogalomhoz akkor jutunk el újra, ha visszatalálunk az eszközzé nem torzítható, általunk nem igazgatható Abszolútumhoz, helyreáll a vallás, az erkölcs és a művészet feltétlensége. Ez lenne a modernitást hátrahagyó lépés, amely megőrizné eredményeit. A modern tudat ugyanis ezeket nem képes megőrizni, *mivel e tudat önmagát sem érti.*

3. Az imént mondottakkal már egy harmadik tényezőre is utaltunk; annak válságára, amit civilizációnk hipotetikus vonásának nevezhetünk. Ami egy orvos számára egy gyógyászati hipotézis kipróbálását jelenti, a beteg számára egyenesen élet és halál kérdése lehet. A tévedés, a műhiba a beteg számára visszafordíthatatlan következményekkel jár. A tudomány számára a tévedés egészen más jelentőségű, hisz éppoly tanulságos, sőt még inkább az, mint egy feltevés igazolása. Itt az *ars longa, vita brevis* érvényes. Az ökológiai tudatosodás nyomán látható, hogy az *ars longa*, a tudomány maga is része világunk *vita brevis*ének. Cselekvéseink ökológiai következményei olyan következtetésekre vezetnek, melyek semmilyen feltevésből nem adódnak. A modern technika ropant méretű kísérlete visszafordíthatatlan. Nem is állítható le egyszerűen, hisz leállításának végzetes következményei lennének.

A tudat vallásos és erkölcsi dimenzióiban — *sub specie aeternitatis* — a cselekvés mindig is visszafordíthatatlan: aényt, hogy itt és most cselekszem, nem lehet meg nem történné tenni. Az emberi cselekvést a végesség és feltételeesség dimenziójában egészen a közelmúltig úgy lehetett tekinteni, mint egy gyermek tetteit — ezek esetleges következményeit a szülők elhárítják vagy semlegesítik. Az elhárítás szerepköre a mérhetetlen hatalmúnak tekintett „anya”-természetre hárult. Amióta ismeretes, hogy a tudományos megalapozású technika káros következményeinek felhalmozódása e bolygó egészét sújtja, és bizonyos esetekben visszafordíthatatlan hatásokkal jár, tudatára ébredtünk annak, hogy nem végezhetjük el minden elmélet próbáját. Jobban mondva: nem engedhetünk meg magunknak ilyes teóriákat, ha számítanunk kell arra, hogy tévesnek bizonyulnak. A modernitás egyik alapvonását jelentő kockázatos hajlandóság nem határozhatja meg nagy horderejű cselekvéseinket. A kicsiny és közepes horderejűeket viszont annál inkább. Ahhoz, hogy elkerüljük a nagyság folytán nehezen elképzelhető kockázatot, késznek kell lennünk társadalmilag és politikailag szokatlan és nem kockázatmentes lépésekre is.

E téren is ellentmondásosságot tapasztalunk, ezért is nyitott a kérdés, hogy milyen irányba vezetnek az ilyen belátásokból adódó következtetések. Épp a környezetvéde-

lem területén figyelhető meg leginkább, milyen mérvű lehet a szembenállás a különböző törekvések között. A funkcionalista törekvések antropocentrikusak: az életet, sőt az emberéletet — a meg-nem-születettek és az idős emberek életét — is meghatározott minőségek „hordozójának” tekintik. A tevékeny életet élők ezeket az életeket különféle okokból ítélik fontosnak, és ezért kelnek a védelmükre.

Valójában ez az álláspont egyértelműen redukcionista. Képviselői a Föld örökségére is mint valamiféle természetvédelmi területre tekintenek, melyet a mostani nemzedékek agyagi és esztétikai szükségletei szerint kell megszervezni. Az érdekek felmérése során a gazdagság folyamatos redukciója történik: a világot nemzedékről nemzedékre a status quo minus állapotában adják tovább.

A Föld gazdagsága csak akkor biztosított, ha *önmagáért* óvják. Ez a tisztelet ugyanakkor összhangban áll az ember olyan mélyebb szükségletével, melyet csak paradox módon lehet megfogalmazni. Olyan szükséglet ez, mely nem a szükségleteinkből következik, és épp ezért van „értelme”. Csak olyan világban tudjuk otthon érezni magunkat, melynek általam megtapasztalt gazdagságáról tudom, hogy sokkal nagyobb, mint az éppen megmutatókozó része. Annak tudata, hogy már mindazt ismerjük, ami megismerhető, elképzelhetetlenül beszűkítené számunkra az emberi életet.

4. A naturalisztikus univerzalizmus is válságba jutott. Az ökológiai tudatosodás, legalábbis részlegesen, a szubsztanciális természetjogi elképzelések visszatérését vonja maga után. Túlélési feltételeinkre tekintettel az érvelésekre alapozott közmegegyezés már nem tekinthető a normatív érvényesség egyedüli forrásának. Közös életfeltételeink olyanok, amilyenek — teljesen függetlenül attól, hogy egyetértésre akarunk-e jutni, avagy sem. Az egyetértés ugyanis tévedésen is alapulhat, s ekkor akár halálos is lehet. És azt, hogy halálos-e avagy sem, a tények döntenek el, nem pedig diskurzusok. Az érvelésnek természetesen továbbra is a politikai döntéshozatal normális, mert legesszerűbb formájának kell lennie, mivel vele szemben csak az igazság önhatalmú kisajátítása jelentene alternatívát. A rossz döntések végzetes következményei miatt ismét a köztudatba kerül annak belátása, hogy a „természetes” fogalma nem határozható meg közmegegyezéssel, mivel tőlünk független nagyság. Az ilyen gondolat ellentétes a modern gondolkodással. A többség is tévedhet. És akár gonosztettek is elkövethet; például elhatározhatja egy kisebbség kiirtását. Ilyen helyzetekben minden illetékes jogosult megvonni a hatalmat a többségtől és gyámság alá helyezni — ha módjában áll.

A naturalisztikus univerzalizmus másik mozzanata, hogy leépíti a történetileg kialakult, sajátos meggyőződéseket, s meghirdeti az ember elvont szükségleteinek minimumára alapozott egyetemes erkölcsöt, a technikai civilizáció ethosát. A történelmi sajátosságok csak a kulturális emlékek megőrzésében, folklórként maradhatnak fenn. Az ember tudata egyetemes, és érvényességigénye is az. Valójában azonban azt látjuk, hogy ahol az egyetemességigény nem pusztán a szükségletkielégítésre, hanem az ember humanizálására is irányul, mindig *sajátos* formákat ölt. Ez a keresztnységre is érvényes. A keresztnység egyetemessége eszkatológikus. Mivel egy vallás a vallások között, szükségképpen konfliktusba kerül más egyetemességigényekkel. Az újkor megpróbálta semlegesíteni a konfliktusokat keltő tartalmakat, hogy így elérje az egyetemességet. E kísérlet kudarca szorosan kötődik a zsidóság sorsához. Részint azért, mert e kísérlet legfőbb hordozója — egészen az önfeláldozásig menően — a zsidóság volt. A zsidó Marxot éppen a zsidó partikularitás hátráltatta leginkább abban, hogy az embert nembeli természetére redukálja. Az antiszemitizmus egyrészt a zsidó különbözőség gyűlöletét jelenti, másrészt viszont azt, hogy vannak, akik fanatikusan ragaszkodnak partikuláris sajátosságokhoz a zsidó-keresztény univerzalizmussal szemben. A zsidóság önmagára eszmélése, annak belátása, hogy az egyetemes üdvösségre várakozás történelmileg sajátos és megismételhetetlen hordozója — számomra legalábbis ez bizonyítja a legnyilvánvalóbban a modernitás válságát.

Hasonló tünet az iszlám reneszánsza, és idetartoznak a különféle helyi függetlenségi mozgalmak, a terrorista és nem terrorista szeparatizmusok a modern technikai civilizáció központjaiban.

Kudarcot vallott az a kísérlet, hogy a partikuláris identitást és a hozzá kötődő ethoszt olyan absztrakt-egyetemes eosszal helyettesítsék, melynek a párbeszédre való képesség, a kompromisszumkészség, a közmegegyezés igénye és a tolerancia alkotja a magvát. Ez a gondolat ugyanis ellentmondásos, mivel az absztrakt naturalisztikus univerzalizmus valójában nem engedte az Abszolútumot sajátos formáiban érvényre jutni, helyét pedig a „toleranciával” kísérte meg betölteni. De mit jelent akkor a tolerancia? „Ha nem örül ilyen tanoknak, akkor nem érdemesült arra, hogy ember legyen” — így dalol Sarastro Mozart Varázsfuvolájában, és parancsot ad az Éj Királynőjének kiirtására. Sarastro a totalitárius modernség képviselője.

Vajon az Éj Királynőjének újraeljövetele előtt állunk? Nemcsak Michel Foucault írásai készítenek ilyen gondolatokra. Ellentétben „az Éj lányaival”, az Oreszteia erinnűszeivel, akiket Athéné megbékített és eumenidákká változtatott, a csillagtűzű Királynő megmaradt bosszúállónak. A modern racionalitás hibrid képződmény volt. Nem volt képes megbékélni a mássággal; elismerni azt, hogy a fuvola, mely egyedül segíthet kiállni borzasztó megpróbáltatásait, az Éj Királynőjének ajándéka volt és maradt. A sértett és feministává vált anya bosszúja persze nem adhat derűs fordulatot a történetnek, hisz az rettenetes volna. Fordulat csak akkor állhatna be, ha ő és Sarastro megegyezésre jutna és frigre lépne.

A filozófia legfeljebb annak a megmondhatója, ami *van*, és megkísérélheti annak kutatását, hogy miként alakult ki mindaz. A jövő elgondolására azonban nem vállalkozhat. Ha képes lenne erre, akkor az eljövendő már jelen is lenne. Ennek elővételezése inkább a művészet dolga. „Ó Szókratész, szerezz és úzz zenét!” — parancsolja az istennő Szókratésznek halála előtt. Ő pedig, mivel istenfélő volt, ám csak filozófus, szelíden csak néhány ezópuszi mesét verselt meg. Ugyanezen okból én a közkeletű meséhez lapos végkimenetelt ötöltem ki, ami persze még valószínűtlenebb, mint maga a mese.

Tillmann J. A. fordítása

Következő számainkból:

Maróth Miklós: Keresztény erények

Morlin Imre: A Szent Ignác-i lelkigyakorlatok

Rónai Zoltán: El Grecoról

Ferenczi László: Ferrero és a hatalom

Beney Zsuzsa: Ottlik halála

Rónay László és Pomogáts Béla Márai Sándorról

Kerekasztalbeszélgetés a kereszténységről és a liberalizmusról

Beszélgetés **Katona Tamással**